

M. BODROGI ENIKŐ – MOLNÁR B. LEHEL

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ GYŰJTŐLEVÉLTÁRA ALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Sokan nincsenek még ma sem tisztában azzal, hogy a levéltár (archívum) fogalma mit takar. Talán egyesek azt gondolják, hogy a levéltárban őrzött iratok a múlt különböző, kisebb-nagyobb jelentőségű eseményeiről részletes felvilágosítást tudnak nyújtani, és hogy a levéltár feladata a hozzáférhető magánszemélyek kíváncsiságának kielégítése. Bár ilyen feladatokat is elláthat, nem ez történelmileg kialakult rendeltetése.

Valószínűleg azt is kevesen tudják, hogy a levéltár eredete korábbi időkre nyúlik vissza, mint a könyvtáré vagy a múzeumé. Míg például a múzeumnak (azaz a múzsák kertjének) az eredete a görögökhöz kötődik, addig az uralkodók tetteit, az állami élet szempontjából meghatározó törvényeket és határozatokat megőrkítő okleveleket már a görögök előtt próbálták megőrizni az elkövetkező nemzedékek számára.

A levéltár létrejöttének elsődleges feltétele az írásbeliség kialakulása volt. A levéltár mindenkori birtokosainak érdekében állt azokat a dokumentumokat megmenteni a pusztulástól, amelyeket szükség esetén bizonyítékként lehetett felhasználni. Ily módon a levéltári anyagot azok az írott dokumentumok alkották, amelyek egyének vagy intézmények számára jogbiztosítást vagy jogi szabályozást jelentettek. Az iratok ilyen funkciója azonban idővel hatályát veszti. Ugyanakkor egyre fontosabbá válik egy másik rendeltetésük: tartalmuk révén lehetővé válik a múlt különböző területeinek tudományos rekonstruálása. Ennek fontosságát különösen akkor értjük meg, ha arra gondolunk, hogy a levéltári anyag összetevő darabjai *egyetlen példányok (unikumok)* vagy legalábbis nagyon kis példányszámban jöttek létre. Mindenki számára megszívlelendő id. Révész Imre református lelkész gondolatait idéző sorok 1868-ból, amelyet Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár kutatótermének falán bekeretezve őriznek:

„Ne feledjük végre, és pedig csak egy percre sem – hogy az, amit a levéltárban bírunk, nagy részben unicum, egyetlenegy, tehát kipótolhatatlan a maga nemében. Ha egyik vagy másik templomunk, főiskolánk, könyvtárunk, gyűjteményünk leég vagy elpusztul: a jó szerencse, az áldozatkészség, a

közlelkedés és az erőfeszítés újakat és dicsőbbeket állíthat a rombadőltek helyett; – de hogyha elpusztul, semmivé lesz pl. egy kerület levéltára: nincs többé az a szerencse vagy erő, amely azt valaha helyreállíthassa.”

A LEVÉLTÁR LÉTREJÖTTÉNEK ELŐZMÉNYEI

Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának történetét a 18. század első feléig vezethetjük vissza. Ahhoz, hogy ezt a folyamatot minél jobban megvilágítsuk, szükségesnek tartjuk kitérni néhány intézménytörténeti vonatkozásra.

A 18. század első felében jött létre az unitárius egyház mai központjának csirája. Ez a központ az egész egyház ügyeinek az intézésével foglalkozik mind a mai napig, és élén egy vezető testület áll, amelynek Egyházi Képviselő Tanács a neve. Korábban az egyházközségekben felmerülő ügyeket a püspöki vizsgálatok során maga az egyház főpásztora intézte el vagy az elnöklete alatt működő Partiale Consistorium.¹

Az Unitárius Kollégium működtetése kezdetben a városi tanács, később a kolozsvári unitárius egyházközség hatáskörébe tartozott.

Az ellenreformáció súlyos csapást mért a protestáns felekezetekre, különösen az unitárius egyházra. A kolozsvári unitárius egyházközséget is sok veszteség érte: elveszítette templomát (1716), iskoláját (1718) és más természetű javait. Mindez arra indította az unitárius főurakat, hogy az egyház jövőjének biztosítása érdekében éppen ezt az egyházközséget erősítsék meg.

Miután a kolozsvári városi tanácsban az unitáriusok háttérbe szorultak, a kolozsvári unitárius egyházközség vette át az iskolai nevelés szellemi és anyagi támogatását. Kulcsfontosságú volt tehát ennek az egyházközségnek az anyagi megerősítése. Az unitárius főurak 1718-ban felhívást bocsátottak ki, amelyben adakozásra szólították fel az egyház híveit. Ennek a lépésnek egyházszerkezeti jelentősége is volt. Korábban az egyház kormányzása hierarchikus volt, és a világiak nem vettek részt benne. Ettől kezdve az esperek mellé világi felügyelő gondnokokat, a püspök mellé pedig két világi főgondnokot választottak. Ugyanakkor fokozatosan elkülönült egymástól a kolozsvári egyházközség és az egyetemes egyház vagyonának kezelése, és ezt az 1724-es árkosi zsinat szentesítette.²

A megváltozott helyzetben új ügyintézés, adminisztráció jött létre, amely az egyetemes egyház érdekeit szolgálta. Az ebből származó és az évek során felgyűlt iratokat valahol tárolni kellett. Hiteles adataink az iratok tárolásával kapcsolatban a 18. század végéről vannak. Ezek szerint a dokumentumokat kezdetben a „superintendentialis”, azaz püspöki háznál ládákban őrizték, majd később átszállították az Unitárius Kollégium épületébe.³

A LEVÉLTÁR RENDEZÉSÉNEK ELSŐ KÍSÉRLETEI

A 19. századdal kezdődően már több adat áll rendelkezésünkre a levéltár történetéről. Eddigi ismereteink szerint Lázár István püspök (1742–1811) halála után, Körmöczi János püspöksége idején (1812–1836) készítették el a levéltárban található dokumentumok darabszintű leltárát. Ezt két nagy kéziratban őrizzük (Regestrum A. és Regestrum B.) Ugyanakkor Körmöczi kéziratában maradt ránk az „Ecclesiák Leveli Registrációjára Szolgáló Instructio” is, amely kimondottan az egyházközségek tulajdonában levő iratok kezelésével kapcsolatos előírásokat tartalmazza. Az Instructio szerint az egyházközségek leveleit négy csoportba kell sorolni: „Sub A. Ingatlan jókról szóló levelek fasciculusa, Sub B. Ingó jókról szóló levelek fasciculusa, Sub C. Elocatumokról költ levelek fasciculusa és Sub D. Fasciculus Miscellanae.” Talán egy kis magyarázatra szorul, hogy mit kell értenünk az utóbbi két csoporton. A C. alá tartoznak a bérbe adott szántóföldekről, szőlőskertekről, kaszálókról, erdőkről kiállított szerződések stb., a D. ponthoz pedig azok az iratok, amelyek az első három csoportba nem sorolhatók be, pl.: jegyzőkönyvi iratok, peres iratok. Az Instructio azt is előírta, hogy az egyházközségek leveleit össze kell gyűjteni a gondnokoktól és egyházfiktól, alaposan át kell olvasni, és tartalmuk szerint a fent említett négy csoportba, azokon belül időrendbe kell sorolni. Ezenkívül a leveleket sorszámozni kellett, és a szám alá röviden kivonatolni azoknak tartalmát.⁴ A tapasztalat azt mutatja, hogy ezt a fajta iratkezelési módszert az egyházközségek nem alkalmazták, hanem egyszerűen csak kronologikus sorrendben tárolták az iratokat.

Az egyház levéltárának gyűjtő jellege már a 19. század közepén kialakult. Árkosi Mihálynak, a székelykeresztúri egyházkör esperesének egy 1848-as felterjesztéséből következtethetünk erre. Árkosi arra a főtanácsi határozatra hivatkozik, amelynek értelmében az egyházkörre vonatkozó összes szerződés egy példányát felküldi Kolozsvárra, hogy azokat a „közönséges levéltárban”, mai kifejezéssel, az egyház gyűjtőlevéltárában megőrizzék.⁵

Az 1848–49-es szabadságharc idején a levéltárnak más rendeltetése is volt, mint a dokumentumok tárolása, ugyanis tanteremként szolgált. Székely Sándor akkori püspök és Székely Mózes főjegyző 1849. április 10-én levelet intézett a kolozsvári városi tanácshoz, amelyben beszámolt arról, hogy mivel a Kollégium épületét katonai kórodaként (kórházként) használták, a nagyszámú tanuló ifjúság oktatására mindössze az egyházi („Consistoriális”) levéltár egyszobás helyisége és a Taufer-ház állt rendelkezésre. Az áldatlan állapot miatt kérték a tanácsot, hogy a város költségén biztosítson a Kollégium számára legalább 6 szobából álló épületet.⁶ A kérés eredményeképpen a tanítás számára átengedtek a városi köztáncterem (Redut) hátsó részében 5 szobát. Itt folyt a tanítás 1850. február 17-ig.⁷

Székely Sándor püspök halála (1852) után a püspöki szék 9 évig betöltetlen volt, mert a bécsi kormány megtagadta az egyház püspökválasztó jo-

gát. Ez alatt az idő alatt az egyházat Székely Mózes főjegyző, Kaáli Nagy Elek főgondnok, Mikó Lőrinc kollégiumi tanár és Fejér Márton ügyvéd vezette. Kaáli Nagy Elek egyházi tevékenysége rendkívül sokoldalú volt, figyelme a levéltár állapotára is kiterjedt. 1857-ben előterjesztést nyújtott be az Egyházi Képviselő Tanácshoz, és ennek két fontos pontját kell kiemelniünk. Az egyik a levéltár fizikai állapotára vonatkozott: mivel az iskola mellé egy új házat építettek, a levéltár boltozata megrepedt, és ennek sürgős megjavíttatását szorgalmazta. A másik a levéltár helyiségének rendeltetését illeti. Eszerint: „Tanácskozási teremnek a levéltárt használni se nem díszes, se nem helyes, azonban pedig könnyen veszélyes lehet, amennyiben abban is tüzelésnek kell történni.”⁸ A fentiekből kitűnik, hogy az egyház levéltárának többféle rendeltetése is volt. Korábban – mint már említettük – osztályteremként, majd tanácsteremként is funkcionált. Kaáli Nagy Elek azt ajánlotta, hogy a tanácskozások céljára külön termet rendezzenek be, amelyben az egyház nagyjainak arcképei is helyet kaphatnak. Még nem sikerült pontos adatokat találnunk arra vonatkozóan, hogy ez mikor valósult meg. Berde Mózes és Benczédi Gergely 1881. február 13-i jelentése viszont említi, hogy a levéltár az Egyházi Képviselő Tanács ülésterme melletti kis szobában van.⁹ Ugyanakkor az Egyházi Képviselő Tanács termében is tároltak iratokat.¹⁰

A levéltár rendezésének szükségessége többször is felmerült a 19. század során. A legátfogóbb rendezési tervet az Egyházi Képviselő Tanács megbízásából Mikó Lőrinc, Buzogány Áron és Pap Mózes készítette el 1864-ben (közülük egyik sem volt levéltáros). E terv jelentőségét abban látjuk, hogy első alkalommal kísérelte meg szakszerűen, provenienciájuk szerint rendezni az iratokat.¹¹

Bár a tervet az Egyházi Képviselő Tanács teljes egészében elfogadta és végrehajtását elrendelte, mégsem került sor annak kivitelezésére. Egy 1877-es jegyzőkönyv tanúsága szerint Ferencz József püspök előterjesztette, hogy „vallásfelekezetünk levéltára teljesen rendszertelen állapotban van, ennek oka részben a levéltári helyiség rendezetlen állapota is”¹² A jegyzőkönyvbe felvett végzés szerint az Egyházi Képviselő Tanács bizottságot nevezett ki Berde Mózes elnökletével, hogy kidolgozza a levéltári anyag rendezésének és a helyiség felszerelésének módját. Az eddig leírtak alapján láthatjuk, hogy bár többször történt kísérlet arra, hogy az egyre szaporodó iratokat megfelelően rendezzék, mégsem került sor ezek gyakorlati megvalósítására.

Úgy tűnik, hogy a Berde Mózes vezette bizottság ért el elsőként eredményeket ezen a téren. Pontokba foglalták a legsürgősebb teendőket, az alábbiak szerint: 1. mivel az iratok egy része megpenészedett, az ablak és az ajtó vastáblájára szellőző nyílásokat kell vágatni; 2. az üres faloldalak mentén mennyezetig érő rekeszes állványokat kell állíttatni az ezután beérkező iratoknak; 3. a nem levéltárba tartozó munkákat (pl. sematizmusok, törvénykönyvek) a könyvtárban kell elhelyezni; 4. a vasajtó belsejét kitöltő deszkákat kövel kell helyettesíteni, amely tűzvész esetén nagyobb védelmet nyújt.¹³

Benczédi Gergely, a levéltár későbbi „őre” 1881. május 1-i jelentésében részletesen beszámolt arról, hogy a fent említett feladatokat teljesítették.¹⁴

Ezek voltak dióhéjban a levéltár 19. századi történetének jelentősebb mozzanatai, amelyek részletesebb megismeréséhez további kutatásokat kell végeznünk.

KELEMEN LAJOS, AZ ELHIVATOTT LEVÉLTÁROS

A 19–20. század fordulóján épült fel az új Unitárius Kollégium (a mai Brassai Sámuel Líceum). A püspöki hivatal mellett az egyház gyűjtőlevéltára is ebben az épületben kapott helyet, és itt működik mind a mai napig.

Levéltárunk 20. századi történetének legjelentősebb alakja Kelemen Lajos volt. Történelem–földrajz szakot végzett a Ferenc József Tudományegyetemen, és 1908-ban szerezte meg tanári képesítését. Egy ideig az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárában dolgozott. Az Egyházi Képviselő Tanács 1907 nyarán megválasztotta a kolozsvári Unitárius Kollégium helyettes tanárának, majd tanári képesítő vizsgája után rendes tanárnak nevezte ki. 1908-ban Ferencz József püspök ajánlatára az Egyházi Képviselő Tanács megbízta az Unitárius Egyház levéltárának kezelésével is. Az ekkor felvett jegyzőkönyv így tanúskodik erről: „Kelemen Lajos tanári oklevele megszerzésével idejét és munkaerejét tanári működése mellett egyházunk más ügyeinek is bizonyára készséggel és örömmel szentelendi.”¹⁵ Álljon itt még egy idézet annak szemléltetésére, hogy a püspök milyen sokra értékelte Kelemen Lajos levéltár iránti elkötelezettségét és szakmai tudását: „[...] ismerve Önnek odaadó buzgóságát és hűségét, E. K. Tanácsunk teljes bizalommal adja át a levéltárt. Meg vagyunk győződve, hogy okos elmével, legjobb belátása szerint teszi meg rendezését, és őrzi az abban levő becses iratokat, amit bizalommal el is várunk.”¹⁶ Kelemen Lajos tehát levéltárosi pályafutását egyházunk levéltárosaként kezdte el. Naplójában is megemlékezett erről: „Index nem lévén az átadás [ti. a levéltáré – megjegyzés tőlünk] egyszerűen úgy történt, hogy a Levéltár helyiségébe bementünk, megmutatták, innen átmentünk a szomszédos vasajtós szobába, hol a legrégibb generális és partiális jegyzőkönyvek állottak, majd a sauteraineban levő újabbnak számításokhoz mentünk, s fél óra alatt megvolt az átadás. A püspök újra hangsúlyozta, hogy a legnagyobb bizalommal teszik az ügyet a kezembe. Aztán járjak el legjobb belátásom szerint.”¹⁷ A levéltár akkori állapotára is reflektált: „Az egér sok kárt tett, s mondhatni minden fiókban benne volt a nyoma. Egy szemetes ládányi, jó 2–3 véka rongálását separtettem ki.”¹⁸ A helyzet felmérését azonnal tett követte, ugyanis ő maga látott hozzá a szolgálkkal együtt a munkához: „[...] aztán mindjárt akkor délelőtt hozzáfogtam egyik új – és rest dög – szolgálival a takarításhoz. Azután négy napig délelőtt-délután velük versenyt dolgozva, a mindennap más-más inspekciós szolgálkat cigarettával tartva, [július] 14-én estére a kiporolást, a szekrények kitörlését,

az anyag némi csoportosítását, a ládák rendbe állítását és a sepertetést elvégeztem. Sokat bajlódtam a szekrények tetejére csak egyik oldalra, jobb felől összezsúfolt fiókok szétrakásával és csoportosításával, melyeket mindkét szekrény sor tetejére osztottam el, tartalmilag csoportosítva.”¹⁹ Sokrétű feladatai miatt egyházunk levéltárában mégsem tudott számottevő rendszerezési munkát végezni. Nem tartozott a nagy rendszerezők közé. Jakó Zsigmond szerint Kelemen Lajosnak egyetlen rendező elve volt: hihetetlen memóriája.

A tanári és levéltárosi munka mellett 1908 őszétől az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáráként is dolgozott.

Maradandó érdemei között feltétlenül megemlítenéd, hogy szóban és cselekedetben egyaránt érvényre juttatta ama meggyőződését, hogy a levéltár intézményének felbecsülhetetlen fontossága van egy nemzet életében. Szabó T. Attila kiemelte azt a céltudatosságot, amellyel Kelemen Lajos fölkészült hivatása betöltésére: „Az egyetemi tanulmányok befejeztével Kelemen Lajos alapos történettudományi ismeretekkel, a korszerű forráshasználat kívánalmainak tudatosításával a levéltári munkára felkészülten hagyta el az egyetem padjait. [...] pályatársai közül messze kiemelkedve, már akkor a levéltári munkára különlegesen alkalmas szakember volt [...]”²⁰

Mindamellett, hogy egyházi levéltáros és kollégiumi tanár volt, a múlt iránti felelősségtudat arra ösztönözte, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára gyarapításának és fejlesztésének szellemi irányítója s egyben legodadóbb munkása legyen. Sok embert meggyőzött arról, hogy a birtokában levő és az erdélyi múlt írásbeliségéhez tartozó egyéni vagy családi okmányokat a Múzeumi Levéltárnak adja át. Ebben a munkájában tanítványai, barátai, tisztelői is segítettek. Így a 19. század végén alig 40 000 darabot számláló gyűjtemény az erdélyi történelem és társadalom rendkívül gazdag, több mint 600 000 dokumentumot tartalmazó levéltárává fejlődött.

Egyházunk levéltárosaként 1918-ig működött, amikor is az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárosának nevezték ki. Ezután sem szűnt meg kapcsolata az egyházzal, és amennyire elfoglaltságai engedték, továbbra is segítette.

A LEVÉLTÁR TRIANON UTÁNI HELYZETE

Trianon után levéltárunk, jóllehet román állami ellenőrzés alá került, mégsem szenvedett jelentősebb károkat. Kinevezett levéltáros nem volt, hanem Kelemen Lajos segítségét kérték, amikor valakinek levéltári anyagra volt szüksége.

A bécsi döntések értelmében visszacsatolt területek levéltárainak felügyeletével a Magyar Országos Levéltár főigazgatóját bízták meg. Az erdélyi megbízott, Kossányi Béla országos főlevéltárnok azt a feladatot kapta, hogy megállapítsa, érte-e valamiféle károsodás a különböző levéltárakat 1918 óta. Kossányi Kelemen Lajost kérte meg, hogy jelentést készítsen a kolozsvári Állami Levéltár, az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára és a ko-

lozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára állományáról. Ezúttal csak a Gyűjtőlevéltárról teszünk említést. Kelemen Lajos beszámolójából kiderül, hogy a román fennhatóság alatt nem érte különösebb kár a levéltárat. Elhelyezése azonban nem megfelelő, és ez lényegében a politikai helyzet következménye. A magyar egyházakat, így az Unitárius Egyházat is nagymértékben kifosztották vagyonukból, és emiatt a megmaradt kevés ingatlant bérbe kellett adniuk, hogy valamelyes jövedelemhez jussanak. Ilyen körülmények között a levéltárnak nem lehetett értékéhez méltó helyet biztosítani. Kelemen Lajost idézve az egyház: „Így is igyekezett legalább az iskolaudvar porának és a napsütésnek kitett levéltárat a kollégium épület északi része délre néző zárt folyosójáról a régi kollégium egykori tanácstermébe helyezni. Ebben az alacsony boltozású szobában azonban a helyet nem lehet jól kihasználni. Emellett a Levéltár egy része, az 1851-től kezdődő közigazgatási és iskolai ügydarabokkal, s vele az egyházi kiadású könyvek raktárával az újabb kollégium egyik északi alagsori helyiségében maradt, dolgozószobája s egy könyvtárszobája pedig az újabb kollégiumépület régi levéltári folyosóhelyiségének egyik szobája. Így tehát a Levéltárat három, egymással össze nem függő helyiségben, két külön épületben őrizik.”²¹

Kelemen Lajos arról is írt jelentésében, hogy melyek a levéltárunkban található legértékesebb dokumentumok. Eszerint a levéltár anyaga a 16. század végével kezdődik, és a legrégebb darabja egy 1587-ben kezdődő válóperes jegyzőkönyv. A 17. századból értékesek az 1629-től kezdődő zsinati jegyzőkönyvek, az 1640-es években kezdődő püspöki vizitációs jegyzőkönyvek, amelyekből az első teljes 1692–93-as keltezésű. Szintén nagybecsűek a kolozsvári Unitárius Kollégium iskolafőnökeinek 1626-ban kezdődő számadáskönyvei, a Fasciculus Rerum Scholasticarum kötetei, továbbá a Kollégium tanulóinak névsorai, amelyek a 17. század utolsó évtizedében kezdődnek és az 1940-es évekig megvannak. Említést érdemelnek még az egyház sérelmeire, valamint az egyház nyomdájára vonatkozó iratok.

A Kelemen Lajos említette anyag mind a mai napig megtalálható levéltárunkban.

A II. világháború után az egyházi és egyházközségi levéltárak szigorú román állami ellenőrzés alá kerültek. Első lépésként az anyakönyveket kellett beszolgáltatni. Az unitárius egyházközségek azonban az állami anyakönyvezési törvény megjelenése után is saját levéltáraikban őrizték anyakönyveiket a 153/1950-es román elnöki rendelet és a 61. számú román belügyminisztériumi határozat megjelenéséig. A rendelkezések értelmében minden egyházközségnek a néptanácsokhoz kellett leadnia a tulajdonában lévő anyakönyveket, ahonnan később a Román Állami Levéltárak megyei fiókjai vették át.²² A törvények végrehajtásáig két-három év telt el. Csak ritka esetben menekült meg egy-két anyakönyv. A román levéltári törvények értelmében a nem kimondottan egyházi jellegű iratokat is be kellett adni az állami levéltárakba. Így vitték el az 1980-as években a Gyűjtőlevéltárunkban őrzött kolozsvári és tordai unitárius kollégium, illetve gimnázium iratait.

Kelemen Lajos szellemi hagyatéka is hasonló sorsra jutott. Az egyházra hagyta, de halála után, 1963-ban az Állami Levéltár kiküldöttei lefoglalták és elszállították az anyagot.

Az 1989-es változások új lehetőségeket nyitottak levéltárunk történetében. Egyházunk előljárói a korábbinál nagyobb figyelmet szentelnek a levéltár fejlesztésére, és a lehetőségekhez képest anyagilag támogatják elképzeléseinket. Emellett különböző magyarországi alapítványok (Illyés Közalapítvány, Pro Professione) és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma pályázatain is többször sikerült támogatást nyernünk. Ennek látható eredménye az, hogy a levéltárat számítógéppel és modern polcrendszerrel szereltük fel.

Külön meg kell említenünk, hogy 1998-ban a dr. Deborah J. Youngman és dr. Kathleen Dunlap, a Bostoni Egyetem professzorai kezdeményezésére létrehoztuk a Transylvania Archives Project-et (TAP), azaz Erdélyi Levéltári Programot. Ennek célja a levéltár infrastrukturális fejlesztése. A programnak köszönhetően az elmúlt három év alatt központi fűtést vezettünk be, a levéltár helyiségeit felújítottuk, betörésbiztos fémrollókat szereltettünk az ablakokra. Tűzálló szekrényt és porszívót vásároltunk.

Folyamatban van a levéltári anyag szakszerű rendezése, rendszerezése és dobozolása. Levéltárunkban jelenleg kb. 400 folyóméter iratot őrzünk, és ez a mennyiség folyamatosan gyarapodik. A már említett dokumentumok és az egyházigazgatási iratok mellett sok neves unitárius személyiség teljes vagy részleges szellemi hagyatékát őrizzük. Közülük megemlítjük a következőket: Lázár István (1742-1811), Körmöczy János (1762-1836), Kriza János (1811-1875), Ferencz József (1835-1928), Boros György (1855-1941), Kiss Elek (1888-1971) püspökök, Augusztinovics Pál (1763-1837) főgondnok, Simén Domokos (1836-1878), Brassai Sámuel (1800?-1897), Kovács János (1846-1905), Benczédi Gergely (1839-1906), Kanyaró Ferenc (1859-1910), Borbély István (1886-1932), Gál Kelemen (1869-1945) teológiai és kollégiumi tanárok, Bölöni Farkas Sándor (1795-1842), Kövály László (1819-1907) stb.

A Kelemen Lajos szellemi örökségének jegyében elindítottuk az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványsorozatát, amelynek első, 2001-ben megjelent kötete *Boros György unitárius püspök naplója 1926-1941*. A sorozat keretében két újabb kiadványunk jelenik meg ebben az évben: a *De falsa et vera unius veri Dei...* című teológiai vitairat magyar fordítása és *Gál Kelemen: Kaáli Nagy Elek* című monográfiája.

Annak tudatában, hogy a szerény kezdetektől elindulva sokak áldozatos munkáján keresztül letettük az Unitárius Egyház modern Gyűjtőlevéltárának alapjait, bízunk abban, hogy a jövőben is eredményesen tovább tudjuk folytatni a megkezdett munkát. Egyházunk múltja és jövője szempontjából egyaránt fontosnak tartjuk, hogy a levéltárunkban megőrzött szellemi kincseket be tudjuk kapcsolni az egyetemes kultúra vérkeringésébe.

Jegyzetek

¹ Az unitárius egyháznak az a kormányzási szerve volt, amely a télen üléselő Főtanács és a nyáron összehívott Zsinat közötti időszakban intézte az egyház folyó ügyeit. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint ebből alakult ki az Egyházi Képviselő Tanács. Lásd: Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850. Cluj-Kolozsvár, 1922. 53–55.

² Lásd: Ferencz József: Unitárius kis tükör. Átdolgozta: Vári Albert. Kolozsvár, 1930. 78–80.

³ Ez a mai Egészségügyi Iskola épülete, a Sora és a belvárosi unitárius templom között. Időben ez a Kollégium harmadik épülete.

⁴ Lásd: Kőrmöczi János hagyatéka. Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (ezután UEGyLt) Kolozsvár.

⁵ UEGyLt. Egyházi Képviselő Tanács (a továbbiakban EKT) iratai 1848. 113/1848.

⁶ UEGyLt. EKT iratai 1849. 12/1849.

⁷ Lásd: Gál Kelemen: A kolozsvári Unitárius Kollégium története. I. Kolozsvár, 1935. 375.

⁸ UEGyLt. EKT Jegyzőkönyv 1857. 143. sz.

⁹ UEGyLt. EKT iratai 1881. 44/1881.

¹⁰ UEGyLt. EKT Közigazgatási Jegyzőkönyve 1898. 454. sz.

¹¹ UEGyLt. EKT Jegyzőkönyv 1864. 432. sz. „[...] a levéltárak rendezésében két rendszer ismeretes, úgymint: fascicularis és chronologicus rendszer.

Az első szerint a külön tárgyakhoz tartozó minden levelek külön csomagokba, folyó számok alá rendezendők, a második szerint pedig a tárgyak megkülönböztetése nélkül minden beadvány csatolmányaival együtt évek száma alá helyezendő. Ezek közül melyiket kelljen alkalmazni, a tárgyak természetétől függ. A levéltárunkban levő levelek következő általános címek alá tartoznak

I. Beadványok s azoknak csatolmányai.

II. Pénz és pénzértéket illetők.

III. Jogot tárgyazók.

IV. Diplomatica körébe tartozók.

V. Számadások.

VI. Jegyzőkönyvek.

Ezekből kiindulva levéltárunkat a bizottság következőleg véli elrendezendőnek:

I. Minthogy a Wertheim féle szekrény nemsokára meg fog érkezni, ebbe jövének fascicularis rendszerrel:

1. A pénzről szóló kötelezvények.

2. Értékpapírok.

3. Letett pénzek és pénzértékük.

4. Praetisumok.

5. Alapítványi oklevelek és végrendeletek, noha ezek jöhetnek a jogot tárgyazók közé is, a hely fog határozni, hogy mennyire férnek a Wertheim szekrénybe.

II. A jogot tárgyazókra nézve készíttetni kellene egy célszerű záras tékát s ebbe jönének fascicularis rendszerrel:

1. A státust egészben.

2. A kolozsvári.

3. A tordai.

4. A keresztúri oskolákat illetők külön-külön.

5. Az ecclesiákat illetők, egyházi környékek és ecclesiák szerint.

III. A diplomatica listába, melynek szintén zárosnak kellene lenni, jönének fascicularis rendszerrel:

1. Diplomák, donatiók, collationalisok s hasonlók.

2. Történelmi nevezetességek.

3. Üldöztetésinket s abból következőt sérelmeinket illetők.

IV. A jegyzőkönyvek fascicularis és chronologicus rendszerrel lennének elhelyezendők:

1. Közigazgatásiak, Fő és K. Tanácsiak.
2. Pénztáriak.
3. Főpapi székiek.
4. Püspöki vizsgálatokról készültek.
5. Esperesi vizsgálatokról szólók környékenként.
6. Egyházköri gyűlések jegyzőkönyvei környékenként.
7. Aranykönyvi kivonatok, környékek és ecclesiák szerént.

V. A számadások szintén fascicularis és chronologicus rendszerre:

1. Közpénztáriak.
2. Augusztinovich alapot illetők.
3. Administratori számadások.
4. Koncz alapot illetők.
5. Oskolafőnöki számadások.

VI. A folyó beadványok csatolványaikkal együtt tiszta chronologicus rendszer szerént lennének mint eddig is elhelyezendők.

1. Közigazgatásiak.
2. Pénztáriak.
3. Főpapi székiek külön-külön.”

¹² UEGyLt. EKT Közigazgatási Jegyzőkönyve 1877. 244. sz.

¹³ UEGyLt. EKT iratai 1881. 44/1881.

¹⁴ UEGyLt. EKT iratai 1881. 114/1881.

¹⁵ UEGyLt. EKT Jegyzőkönyvi kivonata 1908. 148/1908

¹⁶ Uo.

¹⁷ Kolozsvári Állami Levéltár. Kelemen Lajos fond. 40. Kelemen Lajos naplója. 1894-1925. 1908. augusztus 17.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Szabó T. Attila: Kelemen Lajos élete és munkássága. In: Kelemen Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. Kriterion. Bukarest, 1977. 12.

²¹ Kálnoki Kis Tamás: Reménytelen reménységben, avagy remény a reménytelenségben. In: Levéltári Közlemények, 70. (1999) 1–2. sz. 149.

²² Liviu Moldovan: Registrele Confesionale de stare civilă din Transilvania. in: Revista Arhivelor – Seria nouă – 1. București 1958. 159. p.

KOVÁCS SÁNDOR

ADALÉK HOMORÓDSZENTMÁRTONI BIRÓ SÁMUEL (1665–1721) FŐGONDNOK ÉLETÉHEZ¹

Pro patria sit dulce mori licet atque decorum: vivere pro patria dulcis esse puto. (*Bár a hazáért harcban elesni ősi dicsőség, úgy hiszem, érette élni a fontos, a jó.*) A horatiusi igazságot – Dulce et decorum est pro patria mori